

השמות הפרטיים בתרגומי הלאדינו: סוגיית המקור והזהות היהודית

אורה (רודריג) שורצולד

הקדמה

התרגומים לטקסטים העבריים הליטורגיים, ובמיוחד של המקרא, עתיקים הם מאוד, בין בישראל בין בעמים. התרגומים לכתבי הקודש לשפה הספרדית מוכרים מאז ימי הביניים בספרד, אבל התרגומים הראשונים לספרדית היהודית, הידועים במחקר כתרגומי לאדינו,¹ התפרסמו בכתב רק אחרי גירוש ספרד, והקדומים שבהם הם כדלהלן: תהלים בשנת 1540(?) והחומש ב־1547 – בקושטא; התנ"ך כולו ב־1553 – בפירארה; ישעיה וירמיה ב־1568, איוב, דניאל ותרי"עשר ב־1571, יחזקאל ומשלי ב־1572 – בסלוניקי; ועוד כתב יד לנביאים ראשונים ולחלקים מעזרא ונחמיה ב־1580 – בקושטא.²

מקורות יהודיים ספרדיים שונים ומגוונים שרדו מימי הביניים, אבל אין עדויות לתרגומי מקרא יהודיים ממש.³ בקרב החוקרים מקובלת ההנחה שרבים מתרגומי התנ"ך לספרדית בימי הביניים, כגון המהדורות השונות ששרדו במנזר אַסקוריאל והתנ"ך של אַלְבָּה, נעשו בידי יהודים שהתמנו לכך על ידי פטרונים נוצרים קתולים. רובם של תרגומים אלה הן העתקות לנוסחים שנכתבו עוד קודם לכן בספרד. לדעת לזר ואחרים, רוב המתרגמים מעברית לספרדית היו יהודים שהכירו את מהדורות התנ"ך של ימי הביניים ואת מפרשיהן, כגון רש"י, רד"ק, רמב"ן ואחרים; מיעוטם הסתמכו על הוולגטה, אבל גם הם הסתייעו בנוסח העברי של התנ"ך, בתרגום ספרדי קדום ואולי גם במתרגם ספרדי.

על פי הנחה זו, אף ששום תרגום מתרגומי המקרא הספרדיים האלה לא נועד לקורא היהודי, הם איששו את מסורת התרגום ששימשה יסוד לתרגומים שנעשו אחרי גירוש ספרד. ברם, מסקנה אחרת עולה ממאמר זה, העוסק במסורת התרגום של השמות הפרטיים

- 1 ראו את טיעוניהם של ספיחה ואחרים בדבר ההבחנה בין לאדינו לג'ודומו או לספרדית יהודית – ספיחה, ספר ירמיה; ספיחה, ספר דברים; רוזאניס; רווח; ועוד.
- 2 ראו, למשל: מולכו, עמ' 185-198; מוריאלה, תנ"ך פירארה; בוניס, חשק שלמה, עמ' 207; לזר, תרגומי מקרא; לזר, תנ"ך אסקוריאל, ההקדמה והאזכורים הביבליוגרפיים המלאים שם. ראו גם במאמרו של דב ספטימוס בחוברת זו.
- 3 מינרוויני אספה מקורות יהודיים ספרדיים מגוונים מימי הביניים שנכתבו באותיות עבריות, ומעניין שתרגומי מקרא לא נמצאו ביניהם. לזר (סידור תפילות) מצא רק סידור תפילות נשים בלאדינו ששרד מימי הביניים, ולא תרגומי לאדינו אחרים. התרגומים המצויים ב"ספר תשובה" אינם אלא עיבודים פרשניים – ראו לזר, ספר תשובה.

לתרגומי המקרא ללאדינו: דומה כי תרגומי המקרא מימי הביניים לא שימשו יסוד לתרגומי הלאדינו שאחרי גירוש ספרד. ליתר דיוק, מסורת התרגום היא שהועברה, אך ספק אם התרגומים עצמם. תרגומי הלאדינו הם יהודיים באופיים, ושימור השמות בהם הוא הסמן הבולט ביותר ליהדותם.

השוואה בין תרגומי המקרא המוקדמים והמאוחרים

שני הסימנים הטקסטואליים שהחוקרים נעזרים בהם לקביעת זהותם היהודית של התרגומים הספרדיים ששרדו בספרד מימי הביניים הם סדר ספרי המקרא, השונה במסורת הנוצרית מן הסדר היהודי; והחלוקה לחמישים וארבע פרשיות בתורה, חלוקה המתבססת על מסורת הקריאה היהודית בשבתות בבית הכנסת, ולא החלוקה הנוצרית, הממוספרת לפרקים ולפסוקים. הסימן הראשון מובהק באחדים מן התרגומים ששרדו, כגון כ"י Ij3 ששרד בספריית אסקוריאל ופורסם לאחרונה במהדורה ביקורתית בידי לזר,⁴ אם כי בתרגומים אחרים הסדר מקביל רק בחלקו. הסימן השני מובהק הימנו: לא החלוקה הנוצרית לפרקים ולפסוקים, אלא החלוקה המסורתית לפרשיות שבועיות היא המעידה על זהותו היהודית של התרגום.

מקובל במחקר שתרגומי הלאדינו למקרא אשר התפרסמו אחרי גירוש ספרד מתבססים על נוסחים קדומים יותר, אם כי אין עדות מפורשת לכך בדברי המתרגמים, הטוענים שתירגמו את המקור מילה במילה (palabra por palabra) מן הנוסח העברי, כנאמר בעמוד השער של תנ"ך פירארה (1553). הטענה מבוססת על תכונות לשון מיוחדות הבאות בתרגומי ימי הביניים ובתרגומים ללאדינו שאחרי ימי הביניים: היצמדות תחבירית רבה לתחביר המקור העברי עד כדי עיוות המבנה הספרדי הרגיל; שימוש במילים עתיקות; היצמדות לצורות דקדוקיות עתיקות שאינן עוד בשימוש; מיעוט מילים עבריות; הישענות על הפרשנות היהודית המסורתית; בחירה במילים בעלות דמיון צלילי למילים העבריות במקום שהדבר אפשרי.⁵

נביא כאן דוגמה אחת לשני פסוקים מתרגום המקרא בלשון רומאנס (biblia românească; 1 להלן) מימי הביניים ומשני תרגומים ללאדינו אחרי הגירוש (2 – מפירארה; 3 – מקושטא).⁶ אמנם זו דוגמה מקרית, ברם היא מדגימה יפה את התכונות המשותפות לתרגומים ואת ההבדלים ביניהם. הרישום נעשה על פי המהדורות שהוציא לזר.⁷

4 לזר, תנ"ך אסקוריאל.
 5 כל התכונות האלה פורטו לגבי לשון המקרא אצל ספיחה, ספר דברים, עמ' 51-85; רווח; לזר, תרגומי מקרא; בוניס, תנ"ך פירארה; בוניס, ספר ספיחה, עמ' 347-352. בתיאור של שורצולד (פרקי אבות, עמ' 7-15) ניכרות אותן תכונות בתרגומי הלאדינו לפרקי אבות.
 6 לדוגמאות נוספות רבות מסוגים אלו, ראו: ספיחה, ספר דברים; לזר, תרגומי מקרא; לזר, תנ"ך אסקוריאל, ואחרים.
 7 לזר, חומש בלאדינו; לזר, תנ"ך פירארה; לזר, תנ"ך אסקוריאל. בשונה מלזר, הושמטו השחזוריים שעשה לזר לאותיות חסרות באמצעות אותיות נטויות. כך, לדוגמה, במהדורת פירארה מקובל

דוגמה א:

ויקד האישי וישתחו לה. ויאמר ברוך ה' אלהי אדני אברהם אשר לא עזב חסדו ואמתו
מַעַם אדני אנכי בדרך נַחְנִי ה' בית אַחִי אדני (בראשית כד, כו-כו)

1— E omillose el om̃e, e encoruose a Dios. E dixo: bendito Adonay, Dios de mi—
Señor Abrahan, que non dexo la su merçed e su verdad de mi señor; yo enel
camino *troxome* Dios a casa de hermano de mi señor. (Escorial Ij3)

2— Y humillose el var̃o y encorvosse a A. Y dixo: bendito A, Dio de mi señor—
Abraham, q'no dexo su merçed y su verdad de con mi señor; yo en la carrera
guiome A a casa de hermanos de mi señor. (Ferrara 1553)

3 — אי אומיליושי איל וארון אי אינקורבושי איי. אי דישו: בינדיג'ו יי דייו די מי שינייור
אברהם קי נון דישו שו מירסיד אי שו וירדאד די קון מי שינייור יו אינלה קאריירה מי
גיאו יי אה קאשה די אירמאנוש די מי שינייור.⁸ (קושטא 1547)

ההשוואה מעידה על דמיון בין הנוסחים. הצמידות למקור העברי ניכרת מאוד בפסוקים
המתורגמים מילולית מן העברית. במיוחד ניכר הדבר בחלקו האחרון של הפסוק השני:
המילה "נחנני" מתורגמת בצורה הצמודה *guiome /troxome* ב־1 וב־2, או בחלופתה
הנפרדת והדיבורית יותר, מי גיאו, ב־3. הצמידות בולטת עוד יותר בצירוף "בית אחי
אדני". אין תווית ידוע בעברית לפני השם "אחי" בנסמך, ולכן כל התרגומים נמנעים
ממנה, אם כי בספרדית היא מתבקשת: *a casa de los hermano(s) de mi señor*.

ההבדלים ניכרים בתופעות אלו:

א – תווית החיבור היא *y* /אָי בלאדינו ב־2 וב־3, אבל *e* במהדורה 1 כמקובל בספרדית.
ב – השם הפרטי אברהם מתועתק באופן עקיב ב־1 כ־*Abrahan* ב־n סופית (בדומה
לשם "אדם" המתועתק תמיד כ־*Adan*), כי בספרדית לא באה *m* בסוף מילה.

לתעתק את שם ה' ב־A בלבד (כקיצור של *Adonay*), ופעמים רבות מקוצרת מילת הקישור *que*
ב־q בלבד; במהדורת אסקוריאל מקובלת המילה *omne* (אדם, איש), אבל לא תמיד נכתבה *n*
ותחתיה בא סימן מעל האות הקודמת. לזר משחזר *omne, que, Adonay*. לא סומנו הבדלי כתיב
כגון *u* לעומת *v* (אין הבחנה בין *u* ל־*v* גם אחרי ימי הביניים), *s* לעומת *ss*, או *h* תחילית בטקסטים
באותיות רומיות העשויה להיעדר בטקסטים באותיות עבריות.

8 הטקסט עצמו מנוקד, והכתיב בו עקיב למדי. הכתיב מלא בדרך כלל, ומוסיף אמות קריאה לסימון
התנועות: תוספת יו"ד מייצגת את התנועות *i* או *e*; תוספת ויו" מייצגת *o* או *u*; התנועה *a* מיוצגת
בדרך כלל בתוספת אליף באמצע מילה והיא בסופה. כתיב ליי מקביל ל־*ll* ספרדית, שספק אם
נהגה כ־*ly*; סביר יותר שהגיותו היתה *y*. שי"ן מייצגת בדרך כלל *s*, שי"ן בגרש מסמנת *š* (שי"ן
ימנית) במילים ספרדיות. סמ"ך מייצגת בדרך כלל *c* או *ç*. גימ"ל בגרש מייצגת *ç*, *z* או *dz* (ז, צ או
ג; בכתיב העברי המקובל היום). בטקסטים מאוחרים יותר יש שינויים אחדים ממוסכמות אלו
בייצוג העיצורים.

ג – "ה" שבמקור העברי מופיע אמנם פעם אחת ב־1 כ־Adonay, אבל לא כן בלאדינו: נאמנים למסורת היהודית הנוהגת יראה וכבוד בשם ה', נמנעים נוסחי פירארה וקושטא מאיזכור שם זה. נוסח 2 מתעתק את השם ב־A, ונוסח 3 משתמש בקיצור יי. לעומתם, נוסח 1 מתרגם לשם Dios בעקיבות.

ד – עוד הבדל ניכר בשם "אלוהים" (אלהי אד־נִי): נוסח 1 מתרגם Dios (בצורה המקובלת בספרדית), ואילו נוסחי הלאדינו משתמשים בשם Dio/Dio (ללא s), שלדעת חוקרים רבים הוא המאפיין את הספרדית־היהודית והמבדיל אותה מן השימוש הנוצרי.⁹ ה – הבדלים מילוניים ברורים: omne ב־1, varon / וארון ב־2 וב־3; camino ב־1, /carrera קארירה ב־2 וב־3; troxome) trauer ב־1, /guiome) mi גיאור) ב־2 וב־3. ו – ב־1 יש תוספת יתרה של תווית היידוע la לפני su merçed (חסדו), והיא נעדרת בשני נוסחי הלאדינו; לעומת זאת, באותם שני נוסחים יש תוספת של מילת היחס /con קון (עם) המתאימה למקור "מַעַם", והיא חסרה בנוסח 1.

ז – הנוסחים 2, 3, נוקטים לשון רבים בתרגום "אַחִי", כפי שאכן נאמר בנוסח העברי, ואילו נוסח 1 נוקט לשון יחיד, כאילו נאמר שם "אַחִי".

למרות הדמיון בין הנוסחים 2, 3, ניכרים עוד הבדלים בין פירארה לקושטא, ולא רק בגלל הבדלי הכתב. פירארה נוקט לשון bendito (ברוך), כמקובל בספרדית, ואילו קושטא נוקט לשון בנדיג'ו bendicho) כמקובל בספרדית־היהודית. גם שימוש המושא בתרגום "נחני", כאמור, מעיד על צורה נפוצה יותר בספרדית־היהודית. עם זאת, ראוי להעיר על שתי תופעות: א – הפועל humillar se (לקוד) כתוב ב־1 omilllose ולא בצורתו הסטנדרטית יותר המתגלה ב־2; ב – השימוש בפועל הכללי יותר trauer בא במקום giuar, כפי שצוין לעיל.

לשאלת מקורותם של התרגומים

התרגומים שלאחר גירוש ספרד שונים כאמור מאלו של ימי הביניים, למרות הדמיון ביניהם: תרגום פירארה ממשיך להיתרגם באותיות רומיות, ואילו התרגומים בסלוניקי ובקושטא מתורגמים באותיות עבריות, כמקובל בכתיבתם של היהודים הספרדים. תרגומי המערב לטקסטים ליטורגיים שהתפרסמו באיטליה, בהולנד ובלונדון, נכתבו לצורך האנוסים שחזרו ליהדות, ומסורת היתה בידיהם לכתוב את התרגומים באותיות רומיות;¹⁰ התרגומים שהתפרסמו ברחבי האימפריה העות'מאנית נדפסו בידי יהודים שגורשו מספרד,

9 ראו, למשל: וקסלר, יסודות יהודיים; וקסלר, לאדינו פורטוגלית, והביבליוגרפיה הענפה המוזכרת שם.

10 אחרי גירוש ספרד המשיך הנוהג של הדפסת תרגומי המקרא באותיות לטיניות משלוש סיבות: א – הכתיב באותיות לטיניות היה מוכר יותר לאותם יהודים שחזרו ליהדות; ב – בגלל פיקוח האינקוויזיציה באיטליה נאסר פרסומם של תרגומי מקרא בעברית; ג – הרבה מן המהדורות המודפסות של הסידורים, המחזורים וכתבי קודש אחרים, נועדו לשימושם של האנוסים שעוד נותרו בספרד ובפורטוגל.

ומסורת הכתיב שבידיהם היתה באותיות עבריות, כפי שהיה מקובל בידי היהודים בספרד גם בכתיבם הערבי. וקסלר מכנה אותם הטיפוס האנוסי־הפורטוגלי והטיפוס היהודי־הספרדי.¹¹ הטיפוס המכונה אנוסי־פורטוגלי הוא ספרדי לחלוטין, אין בו סממנים מיוחדים לפורטוגליות, והוא מכוון למעשה למקורם הגאוגרפי של רוב האנוסים.

שתי התכונות המאפיינות את "יהדותם" של התרגומים בימי הביניים, סדר הספרים והחלוקה לפרשיות, קיימות כמובן בתרגומים שאחרי ימי הביניים, ובכל זאת התרגומים שונים מאלו שקדמו להם, אף שהם ממשיכים אותן תכונות טקסטואליות שנימנו לעיל. האם נובעים תרגומי הלאדינו אחרי הגירוש מן התרגומים של ימי הביניים? סבורתני שאין הם נובעים מן המסורת הנוצרית של ימי הביניים, אלא הם יצירה מחודשת, על סמך הנוהג היהודי לתרגם בעל פה את הטקסטים העבריים ללאדינו, ואולי גם לכותבם, גם אם הטקסטים היהודיים הקדומים לא שרדו.

לפי עמוד השער של סידור פירארה משנת 1552 התרגום אכן מתבסס על נוסחים קודמים –

Libro de Oraciones de todo el año traducido del Hebrayco de verbo a verbo de antiguos exemplares

(ספר תפילות כל השנה מתורגם מעברית מילה במילה מנוסחים עתיקים) –

אך לא כך נאמר, כזכור, בתנ"ך פירארה 1553. תרגומים אחרים מייחסים את התרגום למחברים מסוימים; אפשר שהם התבססו על נוסחים קודמים ואפשר שלא.¹²

השימוש בשמות פרטיים בתרגומים

ההבדל בכתב, עברי לעומת רומי, מחייב עוד שינוי: בתרגום באותיות עבריות, קל יותר למתרגם לבחור מילים עבריות בתרגום, לעומת עמיתו המתרגם באותיות רומיות, המתקשה להעביר את המילים העבריות לטקסט המתורגם. ככלל, שיעורן של המילים העבריות בטקסטים המתורגמים באותיות רומיות נמוך משיעורן בטקסטים המתורגמים באותיות עבריות.¹³

אף על פי כן, התכונה הלשונית הבולטת ביותר ומבדילה את התרגומים של ימי הביניים שנועדו לקהל נוצרי מן התרגומים שלאחרי הגירוש היא השימוש בשמות הפרטיים. תרגומי המקרא של ימי הביניים מתרגמים את רוב השמות הפרטיים – שמות בני אדם ושמות מקומות – לשמות ספרדיים מקובלים, או לשמות מוסכמים אחרים בתרבותם, ואילו תרגומי המקרא שאחרי הגירוש מעתיקים אותם בתרגום. הדוגמאות שלעיל הראו

11 וקסלר, יסודות יהודיים; וקסלר, לאדינו פורטוגלית.

12 ראו, למשל, סידור תפילות הנשים ששרד מספרד של ימי הביניים באותיות עבריות – לזר, סידור תפילות.

13 ראו שורצולד, היירארכיה; וכך נמצא גם בפרקי אבות – שורצולד, מלים עבריות.

את שם ה' ואת השם אברהם, המועתקים בהגייתם בתרגומי הלאדינו, אבל מתורגמים או משתנים בהתאם לשימושיהם בספרדית של הנוצרים בימי הביניים; הרשימה הבאה בטבלה מס' 1 מעמידה עוד הבדלים רבים (וזה רק מידגם קטן; בטור הימני באים שמות בני אדם, בטור השמאלי שמות מקומות).

טבלה 1: מידגם שמות פרטיים בתרגומי המקרא

שם אדם	אסקוריאל פירארה	קושטא	שם מקום	אסקוריאל פירארה	קושטא
	Ij3			Ij3	
נח	Noah	נח	גיחון	Guihon	Guehon
יצחק	Ysaque	יצחק	כנען	Kenahan	Canaan
יעקב	Jacob	יעקב	סדום	Sedom	Sodoma
משה	Muysen	משה	עמורה	Hamora	Gomorra
חזה	Eua	חזה	ממרא	Mamre	Manbre
צלפחד	Çalofad	צלפחד	ירדן	Yarden	Jordan
יהודה	Juda	יהודה	מגדול	Migdol	Magdol
פרעה	Faraon	פרעה	נחליאל	Nahaliel	Naholiel
זבולון	Zabulun	זבולון	רפידיים	Rephidim	Rafadim
ישראל	Ysraael	ישראל	אדרעי	Edrehi	Edrey

הטבלה מראה בבירור שהשמות הפרטיים מועתקים בתרגומי קושטא ופירארה בהגייה העברית שבפי היהודים הספרדים. יש בה ייצוג לכל עיצורי העברית, ולמעשה אפשר להרכיב מערכת תעתיק עברית-רומית שיטתית שבה כל שווא נע הוא e, ה"א, ח"ית ועי"ן עיצוריות מיוצגות ב'h, פ"א רפה היא ph, שי"ן עברית מתועתקת ב's, צד"י מיוצגת בדרך כלל ב's ולעתים ב'z בראש מילה, ולפעמים גם ה"א נחה בסופי מילים נרשמת כ'h בשם המתועתק באותיות רומיות.¹⁴ במהדורת אסקוריאל Ij3 השמות אינם מופיעים בהגייתם העברית אלא בצורה אחרת, פעמים רבות באימוץ השם למקובל בוולגטה או במקורות אחרים לשמות המקראיים.

ברם, תהיה זו טעות לומר שבכל המקרים תרגומי הלאדינו מעתיקים את השמות הפרטיים, בעוד התרגומים מימי הביניים משנים אותם – בחלק מן המקרים השמות הפרטיים מועתקים בתרגום בכל המהדורות, גם במהדורות ימי הביניים. תופעה זו חלה, ככל הנראה, בכל אותם שמות שאין להם אח ורע במקורות אחרים, והם אינם ידועים למתרגמים. וכשם שהם העתיקו שמות של בעלי חיים, אבני חן, צמחים לא ידועים וכיוצא

14 התרגומים מבחינים גם בין תי"ו דגושה המתועתקת ב'ז לבין תי"ו רפה המתועתקת ב'th, כמודגם בטבלה 2 ובעוד דוגמאות להלן, בין כ"ף דגושה – k – לכ"ף רפה: ch או h; אבל לא כולם הובאו כאן בדוגמאות.

באלה, כמודגם בדוגמה ב',¹⁵ כך הם העתיקו גם את השמות הפרטיים האלה ככתבם, כמודגם בטבלה 2:

דוגמה ב:

את האורים ואת התמים (שמות כח, ל):

אסקוריאל Ij3: a los vrym e los tumim
פירארה: a los Urim y los Thumim
קושטא: אלוש אורים אי אלוש תומים

ישפה (שמות לט, יג):

אסקוריאל Ij3: jaspe
פירארה: yaspe
קושטא: ישפה

טבלה 2: השמות הפרטיים בתרגומים מתוך בראשית לו, א-ה¹⁶

השם	אסקוריאל פירארה	קושטא	השם	אסקוריאל פירארה	קושטא
	Ij3			Ij3	
עשו	Esau	Hesau	עשו	Hiui	Heueo
אדום	Edom	Edom	בְּשֵׁמֶת	Basmad	Basmath
כנען	Canaan	Kenahan	ישמעאל	Ysmael	Ysmahel
עדה	Ada	Hadah	נביות	Nabayod	Nebayoth
אילון	Edom	Elō ¹⁷	אליפז	Elifaz	Eliphaz
חתי	Hity	Hitheo	רעואל	Rrahuel	Rehuel
ענה	[A]na	Hanah	יעלם	Yahlam	Yahlā
צבעון	Çibon	Zibhon ¹⁸	קרח	Cora[h]	Korah

הפסוקים האלה נבחרו בגלל שפע השמות הפרטיים הרצופים שבהם. בשני מקרים שונה מסורת פירארה מנוסח המקרא: א – בתרגומי "החתי" ו"החוי", שהם שמות ייחוס (נִסְפָּה),

15 כך נמצא בערבית-יהודית גם כן בתרגומי המקרא ובמקורות אחרים, ראו: טדגי, עמ' 50-54; בר-אשר, עמ' 94-180. שמות אבנים טובות אחרות מתורגמים, בדרך כלל, פרט לתרשיש, המועתקת בפירארה Tharsis.

16 השמות המודגשים באות כהה הם אלו שיש בהם שינוי מה בצורת השם שבתרגום, לעומת מסורת המקרא העברי. סוגריים מרובעים נרשמו במקום שיש חילופי גירסאות בכתיבי השם במקומות סמוכים – עם האות או בלעדיה.

17 תנועה מאונפפת, במקום on. וכן בהמשך בתעתיק יעלם.

18 במהדורת לזר, תניך פירארה, עמ' 50, כתוב Zibbon, אבל זו נראית לי טעות דפוס. אין לגביה הערה, אבל התעתיק השיטתי בטקסט רומז אל h, שבטעות נכתבה b.

וכך הם בתרגום, לא כשמות פרטיים; ב – בתעתיק "יעלם" המסומן באנפוף בסוף השם, כאילו היתה שם נר"ן סופית ולא מ"ם. שינוי זה הוא פונטי בעיקרו, ונובע או מן הכתיבה המקובלת והחסכנית, שקיצרה במקום שאפשר והעמידה את האנפוף מעל לאות הקודמת, או מתכונת האנפוף של התנועות בסופי הברות בפורטוגלית.¹⁹ כפי שניכר בטבלה 2, אף שיש שמות רבים שתעתיקיהם דומים לנוסח העברי במהדורת אסקוריאל Ij3, השינויים רבים יחסית.

לעומת שני המקרים הללו, יש שמות פרטיים אחדים המתורגמים גם במהדורות תרגומי הלאדינו, כפי שניכר בדוגמאות הבאות.

דוגמאות ג-ה:

ג – הנהר פרת נקרא Parad במהדורת אסקוריאל, ו־Euphrates במהדורת פירארה, אבל פרת במהדורת קושטא.

ד – שם העיר עזה מועתק Aza במהדורת אסקוריאל, Gazza במהדורת פירארה ועזה במהדורת קושטא.

ה – השם מצרים מתורגם ל־Egipto בעקבות במהדורות אסקוריאל ופירארה, ולמצרים במהדורת התורה של קושטא, אבל לאגיפטו, אגיפטו או אייפטו, במהדורת הנביאים מסלוניקי ובמגילת איכה בתרגום אסא.²⁰

מכאן, שגם בתרגומי הלאדינו יש מידה מסוימת של אימוץ שמות למסורת תרבותית ידועה כלשהי. אך מספר הדוגמאות בקבוצה זו קטן מאוד, ושיעורן מעיד על הכלל: בדרך כלל השמות מועתקים בתרגומי הלאדינו שאחרי הגירוש, ולא מתורגמים, בניגוד למהדורות של תרגומי התנ"ך לספרדית מימי הביניים, שיש בהם הבדל מנוסח המסורה.

צירופי שמות פרטיים

צירופי השמות הפרטיים מעידים על אותה מגמה שראינו בסעיף הקודם: התרגומים הספרדים הקדומים מימי הביניים משנים על פי רוב את השמות הכתובים כצירופים, ואילו תרגומי הלאדינו שאחרי הגירוש נוטים לשמר את השמות הפרטיים, ולו רק את חלקיהם בצירוף. והנה כמה דוגמאות.

19 מעניין שגם תעתיק השם פתם (שמות א, יא) הוא Python בפירארה (כ"נ), ו־Patō באסקוריאל Ij3. השם עמרם מתועתק בפירארה Hamram בשמות ו, יח, בבמדבר ג, יט, ושם כו, נח-נט, אבל Hamrā בשתי היקרויותיו האחרות בשמות ו, כ. השם אהרן מתועתק ללא עקיבות כ־Aharō או Aharō.

20 ראו: ספיחה, ספר דברים, עמ' 463; לור, חמש מגילות, עמ' 85; וכך נוקטים גם תרגומי הלאדינו לפרקי אבות ולהגדות של פסח – שורצולד, הגדות הספרדים, עמ' 48.

דוגמאות ו-ט:

ו – "עדן" בצירופיו מופיע דרך קבע כ־parayso באסקוריאל Ij3, וכ־Heden בפירארה 1553. קושטא 1547 מעתיק את השם בתרגום כ"עדן", אבל פעם אחת הצירוף "גן עדן" (בראשית ב, טו) מועתק בתרגום. בשני המקרים האחרים (בראשית ב, כג-כד) הוא מתורגם "גואירטו די עדן".

ז – "בני יַעֲקֹן" (במדבר לג, לא-לב; דברים י, ו) מתורגם Bena Yaacan בספר במדבר Bena Yaacān בספר דברים במהדורת אסקוריאל; Bene Yahakan בספר במדבר, אבל hijos de Yahakan (בנים של יעקן) בספר דברים בפירארה; בקושטא, בשלוש הפעמים, "בני יעקן".

ח – "בית פעור" (דברים ג, כט; ד, מו; לד, ו) מתורגם casa de Paor²¹ (בית של פעור) במהדורת אסקוריאל; Beth Pehor בפירארה; "בית פעור" בקושטא.

ט – הצירוף "אַבְּל מְצָרִים" (בראשית נ, יא) מועתק כך גם בתרגום קושטא; בפירארה Abel Misraim⁽²²⁾; במהדורת אסקוריאל Ilanto de Egipcianos (אַבְּל של מְצָרִים).²³

דיון ומסקנות

בחינת השימוש בשמות הפרטיים בתרגומי הלאדינו שלאחר גירוש ספרד ובתרגומים הספרדיים של ימי הביניים יכולה לתרום בהחלט לשאלה בדבר הסתמכותם של תרגומי הלאדינו על התרגומים הספרדיים שמלפני גירוש ספרד. ראינו שהתרגומים של ימי הביניים, אף על פי שנעשו בידי יהודים, אינם נוטים לשמר את השמות העבריים במסורת ההגייה הספרדית של ימי הביניים.²⁴ תחת זאת הם מתרגמים אותם לשמות כלליים (כמו בכמה מדוגמאות הצירופים); הם משתמשים במקביליהם הספרדיים הידועים או שהם משתמשים בשמות אחרים שמקורם אינו ידוע לי.²⁵ לעומת זאת, תרגומי הלאדינו שלאחר הגירוש משמרים את מסורת ההגייה הספרדית-היהודית של השמות הפרטיים בשיעור רב מאוד. מקרי התרגום או האימוץ של שמות אחרים זעום בהשוואה לשיעור העתקות השמות בתרגום.

מהי הסיבה לשימוש הרב בשמות העבריים במסורת הספרדית-היהודית בתרגומים שאחרי גירוש ספרד? אפשר שהתרגומים היהודיים לא הסתמכו על התרגומים הספרדיים של ימי הביניים שנעשו לצורכי הנוצרים, אלא הם כתבו את תרגומיהם ללאדינו על פי

21 באחת המהדורות מתורגם casa de ydoio (בית אליל) בספר דברים ד, מו – ראו לזר, תנ"ך אסקוריאלי, עמ' 334.

22 וראו מה שכתבנו לעיל בדוגמה ה' על מצרים בתרגום פירארה.

23 לעומת זאת, ג'ון האטד (בראשית נ, י-יא) מתורגם la era de la çiuera (הגורן של האטד [?]) באסקוריאלי; era de Atad (גורן של אטד [שם מקום]) בפירארה; אִיֶּרָה די אִיֶּל קֶאֶרְדוֹ (גורן של הדודר) בקושטא.

24 על מסורת ההגייה של העברית בספרד של ימי הביניים ראו, למשל, גרבל.

25 ייתכן שהמקורות מופיעים בתרגומי הוולגטה או במסורות אחרות, אך ספק הוא אם מקורם יהודי עברי. נזהרתי מלהשתמש בניסוח בוטה של "סירוס שמות", משום שקצרה ידי מבדוק טענה שכזאת.

מסורת יהודית שהיתה בידיהם בעל פה ובכתב כבר בימי הביניים. כמו כן, אפשר שהתרגומים אכן הסתמכו על התרגומים הספרדיים הכתובים של ימי הביניים, אבל מתוך מגמה "ליהדם", הם שינו את כל הסממנים הזרים שבטקסט והפכו אותם ל"יהודיים" יותר.

מבין השניים ההסבר הראשון הוא הסביר יותר. אם אכן שימשו התרגומים הספרדיים של ימי הביניים יסוד לתרגומי הלאדינו, מה טעם נקטו המתרגמים דרך כה קיצונית ומהפכנית של שינוי שיטתי של השמות שלפניהם לשמות בהגייה המסורתית של יהודי ספרד – הרי נוח היה להם יותר ליטול מן המוכן ולשפרו במקצת על פי המסורת היהודית ברוח הפרשנות? האם פעלה מגמת ייחוד לתרגומים?²⁶

תרגומי האנוסים השתדלו אמנם להרחיק כל סימן לנוצרותו של התרגום, ואולי מן הסיבה הזאת הם הפכו כל שם שרמו אל מסורת שאינה יהודית לשם המתאים להגייה הספרדית היהודית.²⁷ מגמה זו ניכרת בהחלט בתרגום פירארה, ברם היא אינה מצדיקה את שלל השינויים האחרים המצויים בו והמקרים אותו לתרגום קושטא, כפי שראינו בדוגמא א' לעיל. יתר על כן, שינויי השמות חייבו את המתרגמים לחזור אל המקור העברי ולבודקו בזהירות; משמע, המקור העברי עמד לפנייהם וממנו תירגמו, ולא נוסחים כתובים שנכתבו לצורכי הנוצרים.

הטקסט המקראי מקודש היה ליהודים, והתרגומים היו בעלי ערך חינוכי ומסורתי כאחד;²⁸ הערך החינוכי והמסורתי חבר עם עקרונות התרגום. דרכי התרגום נוקשות היו, וחייבו תרגום מילולי ושימוש בצורות לשון גבוהות ועתיקות במידת האפשר, כדי לשמר את קדושתו וערכו החינוכי של הטקסט; ומן הצד האחר, השפה שמתרגמים אליה היא הספרדית של היהודים. אם מפעילים עקרונות תרגום נוקשים ומשתמשים בשפה נתונה, הסיכוי לתרגומים דומים מאוד גבוה ביותר, ואין הם חייבים לנבוע מאותם מקורות של ימי הביניים, שנכתבו לקהל נוצרי.²⁹ קרוב לוודאי שהתרגומים תורגמו אל הכתב ישירות מן המקור העברי, לאור אותם עקרונות תרגום ולאור מסורת התרגום בעל פה. יתר על כן, ייתכן שהיו בימי הביניים גם תרגומים יהודיים ספרדיים עצמאיים שלמים אחרים בכתב, והם לא שרדו מסיבות שהוזמן גרמן; ברור שהיתה מסורת תרגום יהודית בעל פה.³⁰ אם היו תרגומים כאלה בעל פה ובכתב, הם יכלו לשמש יסוד לתרגומים שאחרי הגירוש, וזו הסיבה לכך שבמקומות שונים באירופה התפרסמו באותו זמן תרגומי

26 וראה מה שכתב וקסלר (לאדינו פורטוגלית) על מגמות לייחוד ולביטול הייחוד בתרגומי הלאדינו. אולם, הם שימרו יסודות ספרותיים כלליים מן הספרות הנוצרית, כפי שהראו בונים (תנ"ך פירארה) ווקסלר (לאדינו פורטוגלית). יסודות ספרותיים אלו היו שונים מן המצוי בתרגומי הלאדינו באימפריה העות'מאנית.

28 ראו פרי, על מסורת התרגומים בקרב היהודים עוד בימי הביניים.
29 דין פרקי אבות כדין תרגומי המקרא לעניין זה. ראו דיון מפורט בסוגיה זו בפרק השישי בספרי הנזכר (שורצולד, פרקי אבות), ואין בכונתי להעלות את כל השיעונים שהועלו שם.

30 בונים, ספר ספיחה.

לאדינו דומים – בקושטא, בסלוניקי ובפירארה – שלמרות השוני ביניהם, הם דומים זה לזה יותר משהם דומים לתרגומים ששרדו בספרדית של ימי הביניים.³¹ בכל העתקת-תרגום יש מן היצירה המחודשת. בבדיקה של התרגומים הרבים ללאדינו לפרקי אבות הראיתי שהרבה מן התרגומים מעתיקים זה מזה בתיקונים קלים.³² מסרנים שהוקלטו שרים את פרקי אבות, לא תמיד היה נוסח הלאדינו לפנייהם, ואף על פי כן הם יצרו מחדש את התרגום ללא קושי, בהתאם לאותם עקרונות, תוך שימוש באותו תחביר, באוצר מילים מיוחד, ובצורות לשון ארכאיות ולא שגורות בלשון המדוברת. הם יצרו בעל פה תקסט השווה לתרגומי הלאדינו הכתובים בכלל.

“תיקון” שיטתי של השמות הפרטיים המצויים בתרגומי ימי הביניים אינו אפשרי, משום שבכל העתקת-תרגום יש מן היצירה המחודשת.³³ יכול המתרגם להחליט לשנות באופן שיטתי את השמות הפרטיים, ברם אין מי שלא היה נכשל בכך ומגלה פנים של תרגום בנוסח המקור במקומות רבים. על פי הנתונים שבידינו, לא נמצאו מקרים כאלה, והדבר מעיד כאלף עדים שלא ייתכן שתרגומים אלו היו המקור לתרגומי הלאדינו שלאחר הגירוש: או שהיו לפני המתרגמים תרגומים יהודיים אחרים בכתב או במסורת שבעל פה, או שהם תירגמו היישר מן המקור העברי לאור אותה מסורת.

קיצורים ביבליוגרפיים

- D.M. Bunis, “Phonological characteristics of Ibero-Romance elements in the first printed Ladino Bible glossary *Sefer Hešeq Šelomo*, Venice (1587/88)”. *Hispano-Jewish Civilization After 1492*, ed. M. Abitbol et al., Jerusalem 1997, pp. 203–252. בניס, חשק שלמה
- , “Translating from the Head and from the Heart: The Essentially Oral Nature of the Ladino Bible-translation Tradition”, *Hommage à Haïm Vidal Sephiha*, ed. W. Busse & M.C. Varol-Bornes, Berne 1996, pp. 337–357. בניס, ספר ספיחה
- , “Tres formas de ladinar la biblia en Italia en los siglos XVI–XVII”, *Introducción a la Biblia de Ferrara*, ed. I.M. Hassán, Madrid 1994, pp. 315–345. בניס, תנ”ך פירארה
- M. Bar-Asher, *La composante hebraïque du judéoarabe algerien*, Jerusalem 1992. בראשר
- I. Garbell, “The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain”, *Homenaje a Millas Vallicrosa*, 1, Barcelona 1954, pp. 647–696. גרבל

31 בתרגומים לפרקי אבות מצאתי להפתעתי, שמהדורת ונציה שסיא (1601) דומה למהדורות המזרח מסלוניקי, וינה, בלגרד ועוד, ששרדו רק משנת 1800 ואילך, יותר משהיא דומה למהדורות ונציה האחרות שבאו בעקבותיה, מ-1696 ואילך. לא שרדו מהדורות קדומות מן המזרח, אבל הדמיון למהדורת ונציה הראשונה רמוז על קיומו של מקור קדום יהודי אחד – ראו שורצולד, מהדורת ונציה.

32 שורצולד, פרקי אבות.

33 אין גם זהות בין התרגומים הנוצרים השונים שנשארו בכתב מימי הביניים, אף שתורגמו בידי יהודים.

- וקסלר, יסודות יהודיים
 עמ' 40-52.
- וקסלר, לאדינו פורטוגלית
 טדגי
- P. Wexler, "De-Judaicization and Incipient Re-Judaicization in 18th-Century Portuguese Ladino", *Iberoromania* 25 (1987), pp. 23-37.
- J. Tedghi, "Les interférences de l'hebreu dans les langues judéoarabes d'Orient et d'Occident musulmans", *Les interférences de l'hebreu dans les langues juives*, ed. J. Tedghi, Paris 1995, pp. 41-66.
- לזר, חומש בלאדינו
 לזר, חמש מגילות
 לזר, סידור תפילות
 לזר, ספר תשובה
- Ladino Pentateuch (Constantinople 1547)*, ed. M. Lazar, Culver City (CA) 1988.
- The Ladino Five Scrolls (Abraham Asa's Versions of 1744)*, ed. M. Lazar, Culver City 1992.
- Siddur Tefillot: A Woman's Ladino Prayer Book*, ed. M. Lazar, Culver City 1995.
- Sefer Tešubah: A Ladino Compendium of Jewish Law and Ethics*, ed. M. Lazar, Culver City 1993.
- Biblia Ladinada: Escorial I.j.3*, ed. M. Lazar, Madison 1995.
- The Ladino Bible of Ferrara [1553]*, ed. M. Lazar, Culver City 1992.
- מ' לזר, "תרגומי המקרא בלאדינו", ספנות ח (תשכ"ד), עמ' שלו-שעה.
- M. Molho, *Literatura Sefardita de Oriente*, Madrid & Barcelona 1960.
- M. Morreale, "Apuntes bibliográficos para la iniciación al estudio de las traducciones bíblicas medievales en castellano", *Sefarad* 20 (1960), pp. 66-109.
- מוריאלה, הערות
 ביבליוגרפיות
- מוריאלה, תנ"ך פירארה
 מינרוויני
 ספיחה, ספר ירמיה
- , "La Biblia de Ferrara y el Pentateuco de Constantinopla", *Tesoro de los Judios Sefardies* 5 (1962), pp. 85-91.
- L. Minervini, *Testi Giudeospagnoli Medievali*, 1-2, Napoli 1992.
- H.V. Sephiha, "Versiones judeo-españolas del Libro de Jermia impresas en Ferrara y Salonica en el siglo XVI - influencia de los comentaristas", *Sefarad* 31 (1971), pp. 179-184.
- , *Le Ladino: Deutéronome*, Paris 1973.
- , *Le Ladino (Judéo-Espagnol Calque)*, Paris 1979.
- ספיחה, ספר דברים
 ספיחה, לאדינו
 פרי
- ח' פרי, "התפילה והפיוט בלשון לעז בימי הביניים", *תרביץ כד (תשט"ו)*, עמ' 440-426.
- I.S. Revah, "Hispanisme et judaïsme des langues parlées et écrites par les Sefardim", *Actas del primer Simposio de Estudios Sefardies*, ed. I.M. Hassán, Madrid 1970, pp. 233-241.
- רווח
 רוחאניס
 שורצולד, הגדות הספרדים
- ש' רוחאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א, תל-אביב תר"ץ.
- א' (רודריג) שורצולד, "מה בין תרגומי הלאדינו לפרקי אבות ובהגדות הספרדים?", יצירה ותולדות בקהילות ישראל בספרד והמזרח, בעריכת ת' אלכסנדר ואחרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 33-54.
- O. (Rodrigue) Schwarzwald, "Hierarchy among the Hebrew Elements in Ladino Translations as Determined by Geographical, Textual and Religious Factors", *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis*, ed. S. Morag et al., Milano 1999, pp. 181-202.
- שורצולד, היירארכיה
 שורצולד, מהדורות ונציה
 שורצולד, מלים עבריות
- , "The Venice 1601 Ladino Translation of Pirke Aboth", *Folia Linguistica Historica* 11 (1990[92]), pp. 131-145.
- א' (רודריג) שורצולד, "המלים העבריות בתרגומי הלאדינו לפרקי אבות", דברי המפגש השנתי החמישי של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות (פרסום II), ירושלים תשמ"ח, עמ' 32-36.
- , תרגומי הלאדינו לפרקי אבות (=עדה ולשון יג), ירושלים 1989.
- שורצולד, פרקי אבות